

APROXIMACIÓ A L'EVOLUCIÓ URBANA DEL SAGUNTUM ANTIC

Manuel Civera i Gómez

Davant la necessitat d'explicar les restes romanes que estan aparegudes en la zona baixa del nucli històric de Sagunt, crec haver trobat les línies generals a partir de les quals es programà el desenvolupament urbà del Saguntum d'època imperial romana. Considere que l'aportació és molt interessant per diverses raons: per a entendre un període importantíssim de la ciutat, per a tindre-ho en compte a l'hora dels informes i de les excavacions que es realitzen, per a posar en valors les restes que encara ens queden del Saguntum Imperial i finalment per a il·lusionar la població en la importància del patrimoni. Això justifica el present article.

Tot i que em centraré especialment en la urbanització que es desenvolupà al Saguntum d'època imperial romana, he considerat enllestir tota la seqüència de la ciutat antiga, des que albergà una societat organitzada i amb llengua pròpia. En l'evolució urbana del Saguntum antic i alt medieval podem identificar almenys cinc períodes: el protohistòric (anteriorment al segle V aC), l'ibèric (des del segle V al II aC), la romanització (des del segle II aC a final del I dC), l'imperial (des de finals del segle I al segle V dC) i el visigòtic (des de finals del segle V a principis del segle VIII dC).

1. PERÍODE PROTOHISTÒRIC

L'orografia del territori saguntí conforma un escenari excepcional que ha determinat les actuacions de les persones que l'han habitat. Fonamental per a la vida ha estat el riu Udiva,¹ que naix en el decliu

Desembocadura del riu Udiva en el segle XIX. (Mapa de l'arxiu Llueca-Jueas)

de l'altiplà peninsular i ha estat una font de vida, com tots els rius, i un camí d'accés de la costa a l'interior i, òbviament, de descens de l'interior a la costa. El riu discorre entre les serres d'Espadà i Calderona i desemboca formant un delta de dos braços: el braç del curs actual i el del reaprofitat barranc d'Almudàfer. És oportú dir una vegada més que el delta del riu a la fi del segle XIX estava format per dos braços: el més important és el que acapara el llit actual fins a la mar vorejant

¹ Com se sap el riu que passa per Sagunt ha rebut diversos noms. Amb la conquesta cristiana el riu s'anomenà riu de Morvedre i riu de Sogorb. Sembla que fou Antoni Beuter qui en el segle XVI interpretà seguint Ptolomeu que el nom antic era Palància, que és el que s'ha fixat per la catografia moderna. No obstant això, que el riu del Saguntum antic fora Palància ha estat posat en dubte, si més no des del segle XIX (Rafael Valls 1897). Ha estat la professora Aranegui la que amb més contundència ha defensat, seguint Plini, que el nom antic del riu és Udiva. Nosaltres assumim la proposta.

² Tot sembla indicar que l'origen de la veu Sag-untum procedeix del Grec. Al plom

el terme de Canet i el segon era el braç dret que els majors de principi del segle XX anomenaven barranc d'Almudàfer encara que l'empraven com a camí. El que s'anomena en l'actualitat braç és el resultat de l'extracció d'àrids per les populars construccions del Port de Sagunt al llarg del segle XX. De manera que hem de saber i imaginar-nos que el delta del riu Udiva en l'antiguitat i fins al segle XX comprenia tota la partida coneguda com la Mallà, ja que com se sap el barranc d'Almudàfer segueix pràcticament el traçat del vial entrenuclis. En el curs baix del riu, les serres esmentades s'obrin a la mar formant un circ muntanyenc molt acollidor i el corrent fluvial travessa una fèrtil plana litoral i abasta una línia de costa d'uns catorze quilòmetres. A aquesta contrada se subordinen almenys les dues contrades col·laterals, la sud que va del Picaio a les muntanyetes del Puig i la nord que va de les muntanyes dels estanys d'Almenara fins a les de Xilxes.

En aquest curs baix acompanyen el riu Udiva uns tossals encantadors: per l'esquerra el tossal de Sant Cristòfol, la muntanyeta de l'Aigua Fresca i el Cabeçol, i per la dreta el tossal més gran que anomenem muntanya del Castell. L'estructura geològica de la muntanya es disposa de manera que les aigües cauen fonamentalment a la vessant nord. És més, la disposició dels carrers actuals demostren quines han estat les torrenteres més importants: Sant Miquel, Plaça Major, Na Marcena, Mur de Santa Anna, Plaça del Pi i Dos de Maig. Les tres primeres desguassen dins de la ciutat vella i la resta al raval de Santa Anna. La major torrentera de les tres primeres és la de la plaça Major perquè es troba al bell mig de la concavitat que geològicament forma la muntanya. Cal dir que en realitat a la plaça Major desguassen dues torrenteres: la que arreplega les aigües de la zona del fòrum, situat entre la primera eminència (plaça d'Almenara) i la segona (els Agarens), i la torrentera que arreplega les aigües de la plaça de Sant Pere, situada entre la segona eminència i la tercera (Torre d'Hèrcules). Aquestes dues torrenteres determinen el pendent més suau i consegüentment l'accés més fàcil a la muntanya.

Tot i que a la muntanya del Castell hi ha evidència del poblament en èpoques reculades, protohistòriques, mai no s'ha realitzat cap estudi, que sapiam. És un tema més que les autoritats polítiques i acadèmiques tenen pendent. Tot i això, l'arqueòloga Empar Barratxina,

que ha realitzat la tesi sobre el poblament del Pic dels Corbs després de moltes campanyes d'excavació, diu que el lloc fou ocupat durant una seqüència d'un miler d'anys, des del 1300 al 700 aC. Ho faig constatar només per a indicar que el poblament del territori saguntí és antiquíssim, però al voltant del set-cents abans de la nostra era hi ha un tall, almenys en el tossal del Pic dels Corbs, contingu a la muntanya del Castell de Sagunt que ens està indicant molt possiblement el naixement de la cultura ibera i, conseqüentment l'entrada de Saguntum en la Història.

2. L'ARS IBERA

El Saguntum ibèric es trobava sobre la lloma de la muntanya, almenys des del segle V al I aC. L'ocupava des de l'Esperò del Dos de Maig a l'Oest fins a l'esperó de la bateria de Daoiz a l'est com evidencien les carxates d'accessos perimetrals, les restes de muralles i d'edificacions, fons de cisternes... en totes les places que amb el temps han vingut a configurar el Castell. La datació es recolza en les excavacions de les muralles dels Tres Pouets realitzades per Ruillard. Al nostre entendre, el nom de la ciutat en iber era Ars-e i en grec Zak-antha² i en llatí Sag-untum.

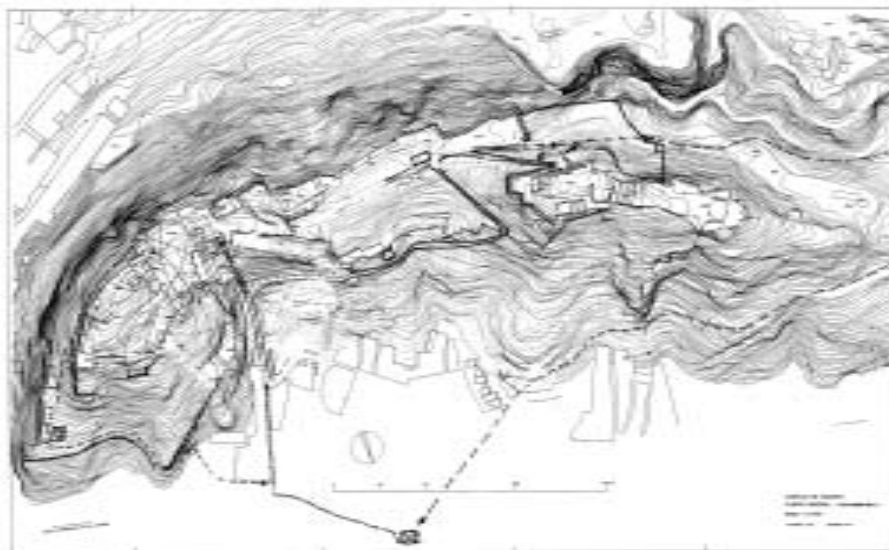
Ars era l'òppidum que regia un territori vertebrat pel riu Udiva³ on hi havia també altres oppidums estratègicament situats als tossals de la conca amb la funció principal d'assegurar la defensa (Muntanya del Castell, Rabosero, Beselga, Picaio, Codoval...),⁴ llogarets rústics amb la funció fonamental d'assegurar la producció (Canet, Montíber...) i nuclis portuaris que facilitaven l'intercanvi comercial i cultural amb altres pobles de la Mediterrània (Grau Vell, Estanys d'Almenara...). Al meu entendre, a l'eminència més elevada de la muntanya, a la Torre

d'Ampúries, datat entre els segles IV i V aC (Santiago i Sanmartí 1988), apareix la probable primera referència a la ciutat, Sáigantha, i a partir de Polibi s'escriu Zak-antha i Zakynthos.

³ Martí, Mª Ángeles: El área territorial de Arse-Saguntum en época ibérica. Institució Alfons el Magnànim 1998.

⁴ Martí, Mª Ángeles: El área territorial d'Arse-Saguntum en época ibérica, Diputació de València, 1998.

⁵ Corell, Josep: Inscripcions romanes de Saguntum... pàg. 48-56, València 2002.

Aproximació a l'ocupació de muntanya al final del període ibèric. L'expansió de l'Acropolis a l'inici de l'Imperi Romà.

- ⊠ Temple de Diana
- - - Accés principal
- Accessos secundaris

d'Hèrcules (o Ciudadela), podria trobar-se el primer centre polític i religiós de la ciutat i pel sud (zona dels Tres Pouets) i a l'est (places de Sant Pere, Armes i Almenara) la zona urbana. L'accés principal a l'acròpolis es realitzava per nord, aprofitant la torrentera major que forma la muntanya entre el fòrum i la torre d'Hèrcules (plaça d'Estudiants), de manera que a l'inici de la costa es troba el temple de Diana, deessa protectora de la ciutat i dels camins que en parteixen i hi arriben.⁵ Adonem-nos també que des del mateix temple partien dos camins de ferradura, un pel Calvari buscava la senda dels Lladres i entrava a l'acròpolis per la porta oest dels Tres Pouets i l'altre s'enfilava pel carrer dels Dolors i per la porta dels Tres Castelletes buscava l'entrada sud del fòrum. Aquest accés sud-est també es podia emprendre des de l'est seguint el trajecte del Calvari Vell.

⁶ Ripolles, P. P. i Llorens M. del Mar: Arse-Saguntum, historia monetaria de la ciudad y su territorio, Bancaixa 2002.

3. L'ARSE SAGUNTINU

El subtítol d'aquest apartat és la llegenda del que sembla fou la primera encunyació bilingüe datades entre el 125 i el 72 aC. Les monedes tenen escrit pel revés, Arse, en iber, i Saguntinu per l'anvers, en grafia llatina. Podríem interpretar que les dues formes estan en nominatiu i formen part d'un sola llegenda? Si fora així i, si Saguntinu fora la forma apocopada de l'adjectiu neutre, potser caldria llegir-la com l'Ars saguntina. En qualsevol cas és prou evident que la llegenda ens està indicant que Arse i Sagu són la mateixa ciutat. La llegenda, en realitat diu més, està obviant el procés de romanització de la societat ibera i és per això que l'he elegida com a títol de l'apartat.

A final del segle III aC, senyora Roma de la Mediterrània occidental, comença la romanització de Saguntum. Com podem deduir per la numismàtica en el segle II aC la ciutat ja havia assumit els pressupostos lingüístics i iconogràfics romans.⁶ Tot sembla indicar que la romanització implicà un desenvolupament de la població i un nou concepte de ciutat amb espais més racionalitzats i amples que xocava amb el model de poblament iber més irregular i atapeït. Les restes ens indiquen que les noves concepcions tendien a dedicar l'acròpolis a funcions públiques i administratives, mentre la vessant nord i est de la muntanya, a l'ombra de l'acròpolis, foren designades o es consolidaren com a zona urbana, si és que abans del període que tractem no estaven ja habitades. L'ordenació de la lloma implicà desmuntar la part oest de la primera eminència de la muntanya i l'amortització de notables edificis iber per a construir el Fòrum Municipal, es desmuntà part de la segona eminència per a facilitar el trànsit per la lloma i per a construir un complex sistema hidrològic, i es construí una xarxa de cisternes públiques que serviren per a abastir d'aigua de pluja tota la lloma i també per a aterrar i fortificar l'acròpolis. El projecte comportà durant el segle I dC la construcció de diferents edificis notables, sobretot el Teatre com a frontissa entre la zona administrativa i la zona urbana de la vessant nord de la muntanya.

⁷ Agraesc la informació al respecte que Facundo Roca m'ha facilitat.

⁸ La identificació fou comunicada a la Directora del Museu de Sagunt i ens consta

El plànol de Laborde de finals del segle XVIII ens aproxima moltíssim a l'estat de Saguntum a final del segle I dC i posteriorment amb la decadència de l'Imperi Romà.

Els límits i les estructures viàries de la ciutat construïda a la falda nord de la muntanya coincideix pràcticament amb les muralles de la madina islàmica i vila medieval i, de fet, les cimentacions dels quals mostren encara els carreus i materials antics. De fet, podem identificar els accessos a l'acròpolis i les portes, que coincideixen pràcticament amb les medievals amb les variacions que exposaré. Pel sud-est la ciutat romana abastaria el que fou després raval de Dalt i tindria les portes: 1. Camí de Lliria (Edeta) que potser a l'alçada del carrer Nàquera on hi hagué una muralla fins a l'inici de segle XX que baixava del Fòrum i a nivell del carrer de Vista Alegre encara existeix una cisterna romana⁷, 2. Porta de Ferrissa. Cap al nord (riu) s'obrien les portes que donaven a la Via Turolis al seu pas per davant de la ciutat, eixides que venen a coincidir amb els carrers actuals següents: 3. Escipions-Herois-Tres Castellet-Acròpolis; 4. Andriani-plaça dels Dolors-Vell del Castell, Acròpolis; 5. plaça Major-pujada del Castell-Acròpolis; 6. Plaça de l'Hospital de Na Marcena. Cap a l'oest s'obria la Porta de Terol en el trajecte dels carrers José Lerma i Gilet. És pertinent aclarir que les carxates del carrer de València i del Caminrel, la veu carxata

és un fòssil lingüístic que ve del llatí calciata, està recordant-nos les possibles andanes que formaven els carrers (o andanes) pels quals s'accedia a la ciutat des de les vies esmentades i no les vies principals com de vegades s'ha dit.

Les portes esmentades conduïen a dues vies que feren de Saguntum una ciutat important en el món antic: la Via Augusta i la Via Turolis que unia Saguntum amb Turolis, Bilbilis i Caesaraugusta. Aquestes vies van ser fonamentals per al desenvolupament urbà de la ciutat a partir del final del segle I dC. Ens detindrem a explicar el perquè.

La Via Augusta era el gran eix viari que unia Roma amb l'occident, un dels camins més importants d'Imperi Romà i de la Història Antiga que substituï l'antiga via Heraclea. Tinguem present que per la Via Augusta es desplaçava una part molt considerable del trànsit de viants, mercaders, exèrcits... que transitaven entre les ciutats que es trobaven entre Roma i Cadis, i es nudia de l'afluència que aportaven els diferents ports marítims de la Mediterrània i els diferents ramals que s'internaven en la península. Entenc que els tractadistes locals de la Via Augusta han barrejat les vies importants i les secundàries amb la finalitat d'explicar la complexa xarxa de camins que confluen a Saguntum. Així per exemple, s'ha defés que la Via Augusta entrava a la ciutat, per vora riu ascendia cap a l'oest fins agafar el pont que s'adreça pel camí dels Omets, quan no era així. Avui podem dir, quasi bé de forma concloents, que la Via Augusta al pas per Saguntum anava recta en direcció nord-sud seguint el traçat del ferrocarril. Cal dir que, potser perquè el seu traçat vorejava la costa, la seua direcció no marca el nord magnètic, sinó que s'inclina una miqueta en el sentit nord-est, sud-oest.

Per què fer una afirmació tan concloent? Amb motiu de la descoberta d'un tram de calçada de la ciutat romana de Saguntum al solar de la Moreria, l'arqueòleg director de les excavacions José Manuel Melchor i jo hipotetitzàrem que es tractava d'una entrada/eixida de la ciutat de Saguntum a la Via Augusta. Aleshores, ens preguntàrem on podria trobar-se la Via Augusta i quin era el possible punt de con-

que s'han realitzat inspeccion que ho confirmen. Evidentment els anàlisis i excavacions

nexió de la calçada amb la Via Augusta. Teníem l'evidència que la calçada de la Moreria es tomba lleugerament cap a l'est i la sospita que l'anomenat mausoleum de Romeu s'assenta sobre el mateix enlloçat (encara que com veurem no és així). El tomb ens havia de portar amb la confluència amb la Via Augusta. La nostra sorpresa fou que, en escodrinyar les restes antigues que hi ha sota el pont del ferrocarril, advertírem superfícies enllosades amb el mateix tipus de pedra i

tècnica que la calçada de la Moreria, òbviament sense la claveguera. La identificació fou immediata i l'explicació evident: la Via Augusta tenia el traçat del ferrocarril de València a Barcelona al pas per Sagunt i amb la seua construcció l'any 1862 es destruï i se soterrà, menys els fragments presumiblement localitzats, perquè en aquests punts les rambles del riu són molt obertes i els quatre fragments enllosats marquen els punts en què la Via Augusta salvaria el llit amb un pont del qual s'identifiquen els pilons. De manera que seria fàcil restituir hipotèticament la imatge

estructural del pont. La Via Augusta té una amplada de sis passes i els marges es rematen amb lloses regulars en talús per a evitar el descalçament de l'empedrat pel corrent de l'aigua. El fragment enllosat situat més al sud-oest, hipotetitzàrem sobre el terreny, podria estar indicant la connexió amb la calçada descoberta a la Moreria. Cal dir que els pilons quasi bé es perderen i els enllosats es descobriren en l'ampliació dels gàlibos del pont que realitzà la Confederació Hidrogràfica a inicis dels vuitanta, sense control arqueològic. El fet de saber que les vores de l'estació eren necròpolis romana, reforça encara més

que la Via Augusta seguia el traçat del ferrocarril.⁸ Cal dir que diversos autors ja intuïen el traçat nord-sud de la Via Augusta seguint les vies, com per exemple Aranegui.⁹

Potser a la Via Augusta hi havien monuments que alertaven el viatger que es trobava a la ciutat que s'enfrontà a Anníbal, però sens dubte el que no li passava desapercebut era la cruïlla amb la Via Turolis. Tinguem en compte que era i és encara l'eix d'accés a l'interior de la península i el més directe per a arribar a Terol, Calatayut i Saragossa. Però si la Via Augusta ha permès que Sagunt figure en un dels traçats viaris més importants de la Història, la via romana que conduïa a Turolis té la significació d'haver determinat el creixement urbà de Saguntum en el pla com en el període següent expose. Cal recordar que la ciutat fortificada a la vessant nord de la muntanya tenia una entrada anomenada porta de Terol, segurament era ja l'entrada en el període que ens ocupa, però cal adonar-se que la Via Turolis s'acostava a la ciutat pel barranc de Bonilles o del Cano i passava per davant de la ciutat seguint el trajecte definit pel carrer de Terol, Capità Pallarés, Caminrel... fins a la Via Augusta. Aquest antic camí, en el període que ens ocupa, tenia un braç a l'alçada del carrer de la Creu que ascendia seguint el carrer esmentat, el nord de la plaça del Pi, el carrer del Bon Succés i el Camí de Gilet fins que arribava a la porta de Terol.

Adonem-nos que la Via Turolis vorejava la muntanya pel nord, pràcticament per la base de les muralles que la defenien, i que entre la Via Turolis i el riu hi havia una zona rústica com demostra el fet que fora zona de necròpolis fins a la fi del segle I dC. Aquesta zona rústica estava creuada per camins que s'adreçaven directament a Montíber, el més important seguia aproximadament el trajecte del carrer del Remei i creuava el riu mitjançant un pont construït abans dels segon

ampliaren moltíssim més la informació que done.

⁹ Aranegui, C: Sagunto oppidum, emporio y municipio romano. Ed. Bellaterra, S.L., Barcelona 2004.

En la pàg. 167 de l'apartat dedicat al circ diu: "La Via Augusta propiamente dicha dispondría de otro puente para vadear el Udiva, necesariamente más al este, por donde flanqueaba la ciudad y se unía al camino hacia su puerto."

¹⁰ Bru i Vidal, S.: Datos para el estudio del Circo Romano de Sagunto. SIP Diputación Provincial de Valencia, 1963.

segle. Devia ser aleshores l'entrada més important a la ciutat pel nord, perquè s'encarava amb el Cardo antic (Via Turolis, Andriani, plaça dels Dolors, carrer Vell del Castell). L'entrada a la zona rústica pel nord era el pit de la ciutat i devia estar protegida per una porta o torre que se situava aliniada amb el pont i el Cardo antic. Restes d'aquesta porta, part de la frontera sud, conformaren amb la construcció del circ la porta meridional que es conserva encara en l'actualitat. Analitzant les restes sembla prou evident que l'anomenada porta meridional del circ romà és un fragment d'una construcció major i que no es construí per a formar part del circ. Constatem que la fàbrica de la porta contrasta amb la dels murs: els materials (grans carreus treballats uns i murs de bolos i cals els altres), les mides diferents (de 207 cm i murs de 90 cm en base) i les tècniques constructives (pedres sense argamassa i bolos amb morter). De fet la seua integració en els murs del circ fou forçada. Sembla evident, i al meu entendre ho és, una construcció reaprofitada. Considere que no es realitzà per a ser porta del circ, sinó que es construí en el segle I amb la funció de porta o torre de control de la ciutat. He de dir que no és la primera vegada que es posa en dubte la funció primera de les restes de la porta meridional del circ: Hubner especulà sobre la possibilitat que fora part d'un mausoleum siga un arc de triomf.¹⁰

Resumint el període de romanització (s. II aC al I dC) direm que la ciutat de Saguntum consolidà fonamentalment l'acròpolis com a zona administrativa en el més ample sentit de la paraula, la vessant nord i est com a zona urbana i el pla com a zona rústica i de protecció. Salvant totes les distàncies és el que veiem a Atenas amb l'Acròpolis i a Roma amb el Capitoli. Aquesta zona urbana de la vessant nord i est de la muntanya, per la seua fortificació i per la seua antiguitat hagué de denominar-se *mora vetus*, col·loquialment *mor veter*, és a dir, protecció antiga.¹¹

4. LA SAGUNTUM D'ÈPOCA IMPERIAL

A finals del segle I dC o a principis del segle II dC la cúria saguntina hagué de veure que la *mor veter* no responia al concepte difós per l'imperi durant el segle I dC, així que la zona de protecció fou urbanitzada seguint els canons vitruvians i les tècniques romanes. Les velles estructures urbanes de la *mora veter* saguntina no podien competir

en cap sentit amb el model de ciutat imperial romana: pla en lloc de pujades, vies rectes i amples en lloc de carrers estrets i torts, edificis públics amples i luxosos en lloc de petits i envellits...

Fou molt probablement amb l'emperador Trajà (98-117) o amb l'emperador Adrià (117-138) que es planificà el desenvolupament del Saguntum Imperial. El disseny comptà amb els agrimensors romans que amidaven i quadriculaven els espais amb la finalitat d'ordenar el desenvolupament urbà: concreció de la propietat, serveis de clavegueram, aigües potables, pluvials... Tenim la sort de comptar amb les notícies i les restes suficients per conèixer les línies generals del que hagué de ser aquella planificació. En principi he de repetir que la identificació de la Via Augusta, que com he exposat seguia el trajecte del ferrocarril, ha estat fonamental per a trobar els eixos estructuradors i ben segur es tingué present en el segle II dC com tot seguit es comprendrà. Els planificadors de la Saguntum Imperial traçaren dos eixos estructuradors que eixien de la Via Augusta i prenién exactament la direcció est-oest. Subratlle que la direccionalitat dels eixos s'ajusta als punts cardinals, situant exactament el nord magnètic. Sorprén escara avui que els urbanistes romans tingueren en compte detalls tan subtils i és que, a banda l'efectivitat de les quadrícules com a unitats d'execució esmentades, facilita l'administració: localització de les propietat, contribució... i resolen qüestions quotidianes com el temps horari, pensem que la perfecta alineació dels edificis els convertien en rellotges de sol i en referència exactes per a la seua construcció. Això per no parlar del sentit que tenien el moviment del Sol i dels planetes en la concepció del món romà.

Si la porta meridional del circ són restes de la Porta Septentrional del segle I dC, hagueren d'agafar com a referència la galta sud de l'esmentada porta (després meridional del circ) i traçaren una línia cap

¹¹ Sobre l'evolució del nom de la ciutat vaig escriure al llibre de la Falla de Santa Anna de 1998 l'article "L'evolució toponímica Arse, Saguntum, Morvedre" i en els col·loquis d'onomàstica realitzats a Sagunt l'any 1999 vaig tenir la satisfacció d'escoltar la comunicació presentada per Ernest Querol en el mateix sentit: "Una etimologia més antiga per a Morvedre". L'article també es publicà a l'Arse 32-33 de 1998-99.

¹² He d'agrair a l'arquitecte Josep Nebot la definició dels quadrats i la traslació de les descobertes al plànol.

¹³ A. Chabret: Sagunto, su història y sus monumentos, V-II, pàg. 118-121. Barcelona

Proposta de traçat de la Ciutat Imperial.

a l'est fins al punt d'interseccionar la Via Augusta. El punt es troba en el vial d'Almudàfer sota el ferrocarril. Aquesta línia defineix el trajecte del Decumanus que segueix el trajecte dels carrers actuals: plaça Cronista Chabret nord, Horts, Manuel Alijarde i Via Augusta. Després traçaren un paral·lela ajustant l'ancestral Via Turolis a la distància de 500 peus de 299 mm. He de dir que l'adaptació als plànols actuals els eixos ens ixen a 160 metres i no a 150 que correspondria la mida redona, diferència que les excavacions i l'estudi en detall rectificaran o aclarirà. Adreçada com un fil la Via Turolis a la mida esmentada segueix el trajecte actual dels carrers: Terol, Capità Pallarés, Caminrel i Raseta fins a interseccionar la Via Augusta aproximadament on naix el carrer de Canet.

Establerts els eixos longitudinals en direcció est-oest, els agrimensors hagueren de traçar els eixos transversals en la direcció exacta nord-sud. El primers dels eixos transversal l'he pogut identificar fàcilment perquè en l'actualitat existeixen dues restes que els defineixen: l'anomenada Casa Romana i l'anomenat mausoleum del col·legi Romeu. Les dues restes, òbviament es troben a la distància exacta de 5000 peus romans en línia recta. Tot seguit, prenent en consideració les converses i opinions d'amics amatents del patrimoni, trací una segona línia que segueix el trajecte de l'actual carrer d'Ordóñez. La identificació d'aquest eix transversal fou també fàcil perquè són ben conegudes les restes del circ, de manera que la línia uneix la porta triunfal i l'eixida del Cardo de la moravetus per la Porta de Sant Miquel. Després vaig definir una altra línia que resulta de perllongar la trajectòria del carrer de Diana, per a alguns límit oest del circ i al meu entendre començament de la pista d'eixida dels carros. Quan l'eix est-oest situat al nord arriba a l'actual carrer de Diana, on alguns historiadors i arqueòlegs situen el final de les carcres del circ, perd el paral·lelisme amb la Via Turolis i s'adreça recta a interseccionar-la seguint el trajecte del carrer de Sant Francesc fins a definir un punt en l'actual plaça Districte. Aquest punt és el lloc on se situava la Porta dels Aliacrans. Aleshores, vaig vore que resultaven dos rectangles iguals en què el costat major era el doble que el costat menor. És a dir el projecte de l'expansió urbana durant l'època imperial romana consistí a determinar quatre quadrícules o unitats d'actuació que definiren dues entrades per l'est, des de la Via Augusta, i una per l'oest,

la Via Turolis.¹²

Al meu entendre, és prou evident que tot el que he exposat no poden ser coincidències. En la planimetria descrita observem que es concreten sis espais que d'est a oest són: un trapezi, quatre quadrats i un triangle. Adonem-nos, però, que els dos angles del quadrat situat a l'est estan significats per dues construccions que han arribat a l'actualitat, que l'eix nor-sud situat enmig dels quadrats està significat per la porta triunfalis del circ i finalment que els eixos majors conflueixen a l'oest en un punt. Aquestes línies i punts d'intersecció es veuen reforçades per restes: la Casa Romana i el Mausolum de Romeu, el circ i la porta dels Aliacrans. Cal reinterpretar les esmentades restes i, de moment és prou evident pensar que el mausoleum del col·legi i l'anomenada casa romana eren portes o torres de control d'entrada a la Saguntum Imperial, que el circ conformà el Decumanus, que el Cardo se situa al centre de la zona urbanitzada i suposa la perllongació (rectificada) de l'antic i que la porta dels Aliacrans era la tercera porta romana que controlava l'entrada a la ciutat. A partir d'aquest plànol podem interpretar les restes que fins ara han aparegut: les restes del solar de Quevedo deuen pertànyer al fòrum imperial perquè com era habitual els foros imperials se situaven entre el Decumanus i el Cardo; les restes de la Moreria amb un possible temple al déu fundador mític de Sagunt, arc de triomf, letrines... són instal·lacions pròpies de trobar-se a l'entrada d'una ciutat romana; els notables mosaics trobats a la quadrícula del Musical i Mercat deuen ser instal·lacions relacionades en la plaça del Cronista Chabret on pels indicis que disposem relacionats amb l'aigua al subsòl podrien trobar-se la Palestra i les Termes.

La planificació urbana de la Saguntum d'època imperial hagué de comportar la construcció d'un nou aqüeducte, ja que el que arribava a la ciutat per l'oest penjat de la muntanya abasteria la mor veter. Entenc que podria tractar-se de l'anomenada Séquia dels Pous que entrava a la ciutat pel peu de la muntanya on es troba l'antic aqüeducte. L'aqüe-

1888.

¹⁴ A. Chabret: Nomenclator..., pàg 81. València 1901.

ducte entrava pel carrer de Gilet i regava l'hort del convent de Santa Anna, Hort d'Aix i els pous de la plaça del Pi, Hospital, Glorieta... Un dels braços d'aquest aqüeducte podria ser l'antecedent de la séquia de la Vila, lògicament a un nivell més baix. Adonem-nos que entra en la zona urbanitzada per la porta dels Aliacrans, segueix el trajecte de Sant Francesc, tot el Decumanus i a l'est busca la porta de l'anomenada Casa Romana.

Parlem un poc de les restes d'època imperial romana que han arribat als nostres dies. En primer lloc de les portes.

L'anomenat mausoleum del col·legi Romeu es troba en el Decumanus de la Saguntum Imperial que era la primera entrada des de la Via Augusta si venies de nord a sud. Lògicament, de construir-se en el segle II, quan es dissenyà la ciutat imperial, no es tracta de cap mausoleum sinó d'una porta o torre de control. Les restes ens permeten saber la seua estructura i els materials en què fou construïda. Lògicament caldrà fer algunes prospeccions i els arqueòlegs hauran de descriure els detalls, però tot sembla indicar que constava d'una porta d'uns quatre metres d'amplada i uns sis d'alçada aproximadament i, de ser simètrica, pels laterals disposava de portes per a la guàrdia. La massa de la porta era opus cementícium amb graves de tamany mitjà folrat amb pedra dolomítica. De tindre una planta rectangular, la porta no estava aliniada als eixos de les quadrícules: es trobava lleugerament inclinada cap al nord. De manera que, de situar-se al sud del Decumanus, la volta gran el mirava obliquament en direcció est-oest i les portes menudes de nord a sud. Cal dir que la calçada descoberta a l'edifici Moreria intercepta el Decumanus a pocs metres a l'oest de la porta, ja dins de la ciutat. La calçada no és perpendicular als eixos est-oest, la qual cosa ens indica que és anterior a la planificació del segle II dC. No obstant això s'integrà en el projecte i tenia la singularitat de ser el vestíbul de la ciutat perquè a pocs metres de la porta d'entrada pel nor-est es construï un temple molt possiblement en honor d'Hèrcules, el déu fundador mític de la ciutat. El lloc, com correspon a les immediacions de les portes de la ciutat, es construïren també arcs, letrines...

La Casa Romana es trobava, i les cimentacions es conserven en part, en el cantó nord-oest de la cruïlla dels carrers de la Rosa i de la Raseta. El primer a documentar-la fou Antoni Chabret¹³ i al respecte

Brancatge de la porta del possible fòrum imperial.

ens diu algunes coses que recolzen la meua hipòtesi. Diu que conservava dos terços de la fàbrica romana que estava construïda amb pedres de gran tamany treballades amb maça i cisell, mamposteria i tapieria. Diu també que considera molt encertada la tradició popular que considera la construcció com una fortalesa, perquè tenia forma rectangular i acabava en merlets, segurament d'època islàmica perquè les espilleres tenien forma de mitja lluna obertes horitzontalment. La significació de la construcció i les restes que afloraven en el contigu pati anomenat Cortijo fa pensar que el lloc fou també escenari privilegiat des del segle XIII fins als XVII de la moreria. El pis de l'edifici era més d'un metre per baix del nivell actual del carrer, tenia una porta arquejada amb dintell en què els brancatges eren dues pedres de vuit peus d'alts per tres d'ample i que amb motiu d'obres que es realitzaren davant de l'anomenada Casa Romana aparegueren en el subsòl del carrer de la Raseta grandíssimes lloses de pedra. Facundo Roca i Isidre Peris, que han conegut l'edifici, ens ha confirmat alguns

d'aquests extrems i també que l'actual casa avançà la línia de façana i ha eliminat una mena de placeta que tenia l'edifici davant. Retinguem que l'edifici era de construcció romana, cosa que ningú s'atreix a negar (diu Chabret), i que davant de l'edifici a un metre del sòl actual estava enllosat. Segons la nostra lectura, l'edifici que descriu Chabret no té l'estructura d'una domus romana sinó d'una fortificació, de manera que és molt plausible que l'anomenada Casa Romana fóra una porta d'entrada o una torre a la zona de protecció de la ciutat i el paviment que trobaren davant de la casa fora la calçada de la Via Turolis.

La Porta dels Aliacrans es trobava segons Chabret¹⁴ al cantó nord-oest de l'hort de D. Vicente López i al costat de la séquia de la Vila, actualment barriada coneguda com el Solar. El nostre cronista conegué en vigència el topònim i les restes que consistien en un fortíssim mur de pedres d'uns tres metres d'alçada. Diu que la porta estava fortificada en la part superior i servia de talaia que defensava l'entrada de l'antiga calçada d'Aragó a Sagunt. Fent una relectura de la informació podríem entendre que les grans pedres eren estructures romanes que controlaven i defensaven l'entrada de la Via Turolis a les immediacions del front nord de Saguntum, de manera que delimita amb la Casa Romana una via pública. Reparem que, si les construccions esmentades foren del segle I dC, les portes estaven protegint una immediata a la ciutat. D'estar encertats, la iniciativa saguntina fou molt important, i potser polèmica, perquè convertia el que era una antiquíssima via pública en via municipal, ben possiblement en el nou decumanus de la ciutat.

Les dues portes o torres de protecció de les entrades principals de la Ciutat Imperial configuren un eix transversal que podem allargar en línia recta fins interseccionar amb la Via Augusta. Tampoc ens sorprén aquesta trajectòria perquè coincideix quasi bé perfectament amb el carrer de València i ja sabem que aquest ha estat de sempre una entrada a la ciutat des de València. Més encara, quan perllonguem l'eix a partir de la Raseta veiem que voreja per l'est el carrer de Josefa Daroqui. Açò, que pareix un inconvenient per a mantindre la

¹⁵ Bradamon, D. i Lluch R.: "Segó (Camp de Morvedre) a les fonts àrabs i cristianes medievals. Col·loquis d'onomàstica, Sagunt 1999, Braçal 21-22, 2000.

teoria, es converteix en un fet clau per a interpretar un altre espai que pretenem posar en valor, el solar de l'antic cinema Marvi. Efectivament, quan la domus dels peixos s'excavà, l'arqueòloga Carme Antoni em digué que per la disposició de les dependències de l'habitatge consideraven que s'entrava pel carrer de Josefa Daroqui. Em costà acceptar-ho aleshores, doncs ara resulta que la perllongació de l'eix transversal de les portes passa exactament pel límit oest de la domus. Per una altra banda, com és ben sabut al carrer de València s'han trobat restes importants: església del Salvador, Castellona, el mosaic de Bacus, la Bàscula... La potència i riquesa de restes en la trajectòria del carrer de València ens fa pensar que potser fou una zona d'expansió una vegada colmatades les quatre quadrícules situades al front nord de la muntanya.

Amb tot, podem aspirar a tindre un itinerari sobre el Saguntum Imperial.

a. Restes romanes de la plaça Major

Al llarg de dos mil cinc-cents anys d'història a Sagunt s'han sobreposat diferents cultures i les diferents estructures i s'han reutilitzat els materials. A la plaça Major podem apreciar l'ús de materials romans d'època imperial romana:

Les inscripcions del pit d'accés a l'església de Santa Maria

Es tracta de les inscripcions que demostren que Voconi el Romà era de Saguntum, personatge important de l'època perquè pertanyé a una de les famílies patrícies de la Terraconens més important, escriptor, polític i amic de l'emperador Trajà. La inscripció superior és una làpida dedicada a Tectina, jove muller de Voconi el Romà que faltà a l'edat dels divuit anys, filla dels Popilii i dels Lucinii que foren famílies il·lustres de Saguntum, membres de les quals gaudiren de pedestals amb estàtues a l'acròpolis. La inscripció inferior fou realitzada en honor del pare biològic de Voconi el Romà, Gai Voconi Plàcid, el qual desenvolupà totes les funcions de carrera política (cursus honorum) a nivell municipal (edil, duumvir i qüestor) i funcions religioses

Possible expansió de la Ciutat Imperial.

tan importants i prestigioses com flamen i president dels salis.

Altres pedres de Santa Maria

Les mides de les lloses emprades en els escalons d'accés a l'església de Santa Maria, unit al dibuix que mostra la primera pedra del primer escaló: un romb incís en la superfície de la pedra, ha revelat que han estat extrems del teatre romà. Ben possiblement així eren les peces que conformaven les baranes pètries, segurament combinades amb unes altres en què el romb es converteix en el-lipsi com evidencia una peça que es guarda als magatzems del Castell.

Les columnes i pilars dels porxes de la plaça

A la banda est de la plaça podem apreciar pilars complets d'època romana construïts amb pedra calcària i columnes elaborades amb la mateixa pedra de Sagunt i un gran fust de marbre rossat que amb torpesa ha estat repicat. Cal apreciar que els fusts estan treballat en bast, el que ens indica que en època romana estaven lluïts, possiblement procedeixen del teatre romà. En la plaça de la Pescateria podem veure un dels capitells corintis que es reutilitzaren en l'edat mitjana. Cal adonar-se que en les columnes de l'oest s'empen bases en funció de capitells, fet que evidencia les mancances de les èpoques en què

s'empraren.

b. La Palestra i les Termes Romanes?

La plaça del Cronista Chabret fou se'ns dubte un del espais urbans més importants de l'expansió del segle II dC. Ocupa pràcticament tota una illa limitada per les perllongacions dels actuals carrer de Terol (Via Turolis) i el carrer dels Horts que van d'est a oest i pels carrer de la banda est i oest de la plaça del Cronista Chabret. Sabem que el centre de la plaça es trobava el convent de Sant Francesc que disposava d'un mur que conformava un carrer medieval en la mateixa direcció que l'actual, però de menor amplada, on també s'ubicava l'església de Loreto. A la galta est del carrer han aparegut importants mosaics a totes les cases que han arribat al nivell romà. Destaquen els trobats al sòtan de la Societat Musical policromats i realitzats en opus sectile i en opus tessellatum sobretot El càstic de Dirce.

En l'actualitat, a la Glorieta i voltants (Col·legi Cronista Chabret i Mercat) no hi ha visitable cap espai museïtzat, però no tardarem gens a saber què hi ha al subsòl de la plaça perquè s'estan realitzant les cates que ens han d'informar si és possible construir un aparcament de cotxes. És molt factible que apareguen restes notables, si més no de la categoria del Musical. Què hi pot haver? Només les excavacions ens

aproximaran, però cal dir que la plaça està voltada de dipòsits i canalitzacions d'aigua. Al cantó sud-est es trobava el pou de la Glorieta, sota les cases que formen el cantó Glorieta amb Caminrel hi ha una gran cisterna romana, al bell mig de la part sud (antiga plaça de Sant Francesc, després Glorieta) es trobava la cisterna a la qual es descendia mitjançant escales fins a la meitat del segle XX, i entre la Glorieta i l'entrada del carrer de Sant Francesc també hi ha una gran cisterna. Tots aquests dipòsits s'alimentaven de la séquia del pous, aqüeducte que voreja el peu de la muntanya per l'oest. És molt plausible que a l'espai urbà de la plaça del Cronista Chabret hi haja les termes romanes. Potser no fou alié a l'hipotètic complexe termal la construcció alt medieval de la séquia de la Vila. He de dir que la hipòtesi induïda per les canalitzacions i les cisternes esmentades fou intuïda per amants de la història i l'arqueologia saguntina com Santiago Bru i Facundo Roca.

Em permetré avançar algunes suposicions, totalment gratuïtes en la mesura que encara no s'han realitzat excavacions, però que poden servir-nos de referència a les possibilitats de la plaça. En primer lloc, tenint en compte que la plaça Cronista Chabret ocupa pràcticament tota una quadrícula, la illa pogué dedicar-se completament al complexe servei de les termes que, com és ben sabut, solien constar de dues parts: la palestra i els banys. La palestra era la instal·lació on es realitzava gimnàstica i jocs atlètics. Els banys es dedicaven a la neteja, el relax i fins i tot a la lectura. De manera que podríem trobar a la meitat sud de la plaça, el que fou Glorieta de Sant Francesc, la palestra. Aquest tipus de construccions solien tindre una estructura rectangular formada pels habitacles i serveis que donaven a un pati porticat on es realitzaven els exercicis físics. Al bell mig de la palestra solia haver-hi una piscina i a Sagunt la piscina podria ser la cisterna que hi havia sota el vell terraet on es feien els concerts que se situava enmig de la vella Glorieta. Els banys podrien ocupar la meitat nord de la plaça. Els banys romans consten de vestuaris, sales de relaxació, de vapor i d'aigua freda, tèbia i calenta. Els vestuaris de les termes de Saguntum podrien conformar el costat nord de la palestra, de manera que al centre tindria la porta de connexió de la palestra als banys. Les piscines termals podrien haver estat reutilitzades com a cisternes

i criptes del convent de Sant Francesc.

D'estar encertats, la recuperació de les termes o una part significativa enriquiria el patrimoni i ajudaria a recuperar la imatge que mai no hauria d'haver-se perdut del Saguntum d'època imperial.

c. El Circ

El circ de Saguntum fou dibuixat per Laborde a la fi del segle XVIII, les primeres excavacions les realitzà Antoni Chabret a la fi del segle XIX i el coneguem millor per l'estudi que realitzà Bru i Vidal a principi de la segona meitat del segle XX. Un resum actualitzat del cerc l'ofereix Carme Aranegui en l'obra esmentada.

La pèrdua del circ és recent. El primer edifici que ocupà una part important del circ fou el col·legi Cronista Chabret durant la Segona República. Amb això quedà definits els carrers Diana i Bru i Vidal. Els xiquets dels anys quaranta i cinquanta del segle XX encara hem jugat a l'hort de Nel·la sobre l'aterrament de les pistes i en les portes triunfals i meridional. Durant els anys cinquanta i seixanta s'urbanitzaren els carrers Canino, Pare Pellicer, Bisbe Miedes i finalment la perllongació del Remei que l'esquarteren.

El circ romà ocupa totes les illes de cases compreses entre els actuals carrer d'est a oest: dels Horts i avinguda dels Sants de la Pedra, i entre els carrers Circ Romà i Faura que van de nord a sud. Si pareciem les quadrícules el circ tindria aproximadament uns mil cent peus (uns 330 metres), la qual cosa suposa uns mil peus de pista, que en doblar-se es convertien en uns dos mil peus per volta a l'espina. A l'extrem occidental se situaven les carceres (quadres i eixides dels carros) i la porta principal i a l'extrem est la Porta Triunfals per eixia el vencedor de la cursa. L'estructura del circs consistia a un doble mur, l'exterior més elevat que l'interior; de manera que entre uns i altres, nugats amb murs transversals, es trobaven les grades de fusta de forma molt semblant a les grades dels circs actuals que són desmuntables.

En l'actualitat només disposem d'una parcel·la, la que conté la porta meridional del circ, que ens permet aproximar-nos a l'important edifici que es construï a molt estirar a partir del final del segle II dC. La posada en valor dels voltants de la porta consistiria en restituir el nivell de les arenes de les pistes del circ en la totalitat de la parcel·la

des d'on poder explicar el reaprofitament de la Porta Septentrional de la ciutat com a porta i pòdium de tribunal iudicum del circ, i l'estructura i ús del circ mitjançant panells.

La posada en valor de l'espai que ocupa la porta meridional del circ és fonamental per a aminorar la nefasta imatge que els nostres avantpassats aconseguiren amb la pèrdua del circ romà, ja que és l'exemple més evident d'una ciutadania i d'un consistori sense consciència patrimonial i idees de futur.

d. El Fòrum Imperial

En el carrer dels Horts cantó amb Ordóñez hi ha un solar propietat del senyor Quevedo que en les excavacions realitzades en els anys vuitanta es descobriren unes restes romanes notables que foren el motiu de l'aturada de les obres. El lloc formava part del convent de la Trinitat, el qual passà a mans privades amb l'exclaustració del segle XIX. El solar ha estat en letigi i fou abandonat sense cap tipus de tractament i estudi. En l'actualitat, la sentència judicial ha permès la compra de la part

afectada per les ruïnes, però caldria resoldre el contenciós a partir de les noves disposicions municipals i autonòmiques perquè es poguera posar en valor tot el subsòl del solar amb compensació per volumetria i metres sostre de la construcció a partir del primer pis. Tot i que les màquines feren malbé bona part de les restes, el que queda i es pot aconseguir seria interessant salvar-ho, primer per la importància

del legat i després per la manca d'espais de la zona.

En el 2004, subvencionat pel Departament de Patrimoni de l'Ajuntament de Sagunt, l'arqueòleg José Manuel Melchor reconegué les restes i comprovà que es tractava d'un edifici important per les mesures i per l'entitat dels materials i de les estructures. En l'actualitat es pot comprovar que la façana est de l'edifici romà faria uns 53 metres de façana, de manera que de confirmar-se les nostres sospites, el fons podria allargar-se fins a 106 metres. Les parets estaven construïdes amb carreus repicats d'un tamany considerable i els brancatges s'elevaven sobre bases fermes i moldurades. També s'observen al costat nord de l'edifici una línia de cimentacions de columnes. Ben segur, l'informe arqueològic aportarà més informació i no cal dir quan s'apuren les vores no excavades.

Si tenim en compte que la frontera nord de l'edifici donava al carrer del circ i la façana principal donava al cardus i era cantoner amb uns dels carrers longitudinals més importants, al meu entendre el decumanus. De manera que estrobava configurant una cruïlla important perquè sabem que el cantó del nord el conformava la Porta Triunfalis del circ. Tot sembla indicar que era un edifici important. Al meu entendre podria ser el fòrum o el mercat. Per què no podria tractar-se del fòrum? Si li donem algun tipus de validesa a la hipòtesi, podem aproximar-nos a una estructura rectangular que tindria 53 metres de façana per uns 106 metres de profunditat, de manera que ocupava des del carrer d'Ordóñez al carrer de Romeu i des del carrer dels Horts (decumanus) fins aproximadament el carrer de Marco. Sabem pel reconeixement realitzat que comptava amb una porta monumental que tenia de brancatges dos grans pilars amb moldura i estava envoltat de columnes a una distància de les parets de l'edifici d'uns 4 metres. Per una altra banda sabem que el mausoleum dels Sergii es trobava aproximadament en el centre del pati, centrat en l'eix de la porta. Potser el mausoleum ens està indicant que el fòrum de la ciutat baixa fou sufragat pels Sergii o, si el mausoleum és anterior al segle II dC, es repretinà a temple i s'integrà al projecte del fòrum.

D'estar encertats, la recuperació de l'espai i de les restes és importantíssim perquè l'estudiós i el visitant entenguen l'expansió de la ciutat. El lloc podria convertir-se en col·lecció museística on podríem

veure les estructures i els materials dels Sergii, així com tota mena de restes recuperats en la ciutat baixa. El lloc podria albergar també materials didàctics com la maqueta del fòrum amb el temple dels Sergii.

e. La Calçada Romana

Les excavacions realitzades en l'edifici Moreria per l'arqueòleg José Manuel Melchor han descobert unes restes que per la seua extensió i significació han despertat la il·lusió de recuperar part del que fou el Saguntum d'època imperial. Si tot es desenvolupa com està previst, serà el primer espai museïtzat on es podrà apreciar com eren les calçades romanes. Fins avui no s'han acabat de fer els anàlisis dels objectes recuperats i de les estructures desvelades, la qual cosa vol dir que en sabrem molt més del que ara puc dir fruit de l'observació en les visites a les excavacions i de les converses que amigablement he tingut amb el director de les excavacions. Perquè s'entenga la transcendència del que ens pot aportar, només hem de tindre en compte que l'excavació a desvelat la seqüència ocupacional de tota la nostra era. Ara, però, només parlaré superficialment del que serà posat en valor sobre el Saguntum Imperial.

L'eix central de la visita és la calçada que eixia de la ciutat per l'angle nord-est de la ciutat i que enllaçava amb la Via Augusta en el punt que actualment es troba en el punt que el vial cap al Port de Sagunt creua el pont del ferrocarril. En creuar la Via Augusta és possible que seguira en direcció est, seguint més o menys el trajecte del camí d'Almudàfer.

La posada en valor de la calçada romana de la Saguntum Imperial podria mostrar més de la meitat del seu traçat original que enllaçava la Via Turolis amb el cardus de la ciutat. És un tram que podria tindre més de cent metres si s'afegeixen al descoberts els que hi ha sota la fica contigua. Es conserva en tan bones condicions que el visitant podrà veure com eren els enllosats, la claveguera general que segueix l'eix central del carrer, les clavegueres domèstiques que hi aflueixen, les canonades de plom que portaven l'aigua i anaven sota les voreres. El visitant podrà admirar un grapat de pilars que conformaven les porxades que vorejaven la calçada, alguns amb capitells reutilitzats de construccions anteriors. Es mostraran les estructures dels edificis

de la galta est de la calçada i sobretot el pòdium d'un temple que podria haver tingut l'advocació a Hèrcules, el fundador mític de la ciutat, perquè es trobà una mètopa que reproduïx l'heroi-déu al jardí de les Espèrides. A l'extrem nord de la calçada podem apreciar com eren els espais immediats a l'eixida o a l'entrada a la ciutat perquè hi ha el basament d'un arc de triomf i les letrines públiques. La visita s'hauria de complementar amb panels dels estrats ocupacionals, l'exposició de més d'un milers d'objectes recuperats (capitells d'adorn, objectes de maquillatge i medicina, ceràmiques... Tot plegat, i atès que l'espai serà tancat, la visita pot presentar-se guida per imatges i sons al·lusius.

f. La Domus dels Peixos

En el carrer de València, en el lloc que ocupà el cinema Marvi, s'han realitzat excavacions amb la finalitat de construir un nou edifici. Les excavacions les dirigí Carme Antoni i els resultats són força interessants perquè a un metre de la superfície de carrer s'han descobert les estructures d'una domus romana del segle III dC. És el lloc de la ciutat en què es troben les restes romanes més a flor i s'han salvat perquè els edificis que se sobreposaren optaren per créixer el sòl, de fet la gent encara té la imatge que al Marvi s'entrava pel carrer de València accedint uns tres escalons.

La Domus dels Peixos es trobava en l'entrada a la

Ciutat Imperial per l'eix de les dues portes est. Ben segur eixia obliquament des de la Via Augustades i prenia la direcció sud-nord. Les restes, com passà a la Moreria, són interessants per l'extensió i el significat de les estructures i perquè suposa ben segur l'última fase de l'expansió de la Ciutat Imperial. L'excavació ha deixat al descobert bona part de les dependències d'una domus. Tot i que les restes han estat expoliades, per exemple els mosaics de les diferents estances, l'estat de conservació és molt bo. De posar-les en valor, el visitant podrà veure les entrades a la casa, l'atri amb l'impluvium, el triclini, la cuina, els dormitoris... L'impluvium conserva en molt bones condicions part de l'enrajolat del pis, la bassa central decorada lateralment amb pintures de peixos (d'ací el nom que proposem per a la domus), les columnes (alguna de les quals conserva encara l'estucat original)... Al peristil? hi ha l'ara on situar la divinitat familiar i es conserven fragments considerables dels estucs de les parets... A la cuina podem veure els bancs de la cuina, els rebost i algunes peces reconstruïdes de l'aixovar.

La Domus del Peixos podria finalitzar la visita al Saguntum Imperial. Acabar apropant-nos a la vida quotidiana és una bona forma de tancar un itinerari que marca el nivell més elevat de l'expansió antiga de la ciutat.

5. LA MORVEDRE SAGUNTINA

Les excavacions de la Moreria, que han posat a la llum una seqüència de més d'un miler d'anys, han desvelat que hi ha una última fase d'amortització de la Ciutat Imperial durant l'alta edat mitjana, de manera que la zona urbana torna a ser necròpolis, visigòtica a partir de la fi del segle VI. L'informe de les excavacions, així com la publicació sobre el conjunt dels estudis, promet ser molt interessant i ben segur donarà llum als detalls del poblament de la part baixa de la ciutat. El que podem afirmar és que a partir del segle V la població de Saguntum es replega en la protecció vella i la fortificació ben bé podria explicar l'emissió de les monedes d'or amb la ceca Sagunto de Gundemar (609-612, Sisebut (612-621) i Ègica/Witiza (698-702),

Al llarg d'aquesta època de decadència (des del segle V al VII dC), la Ciutat Imperial s'abandonà i les estructures majorment foren amortitzades: es quedarien alguns enclaus al voltant de l'eix sud-nord

d'entrada des de la Via Augusta (el camí de València amb els hostals, la torre anomenada Casa Romana habilitada com a habitatge, el temple del fòrum imperial... i bona part de la Ciutat Imperial tornà a ser majorment zona rústica. Fou aleshores que, potser sobre un dels braços de l'aqüeducte de la Séquia dels Pous, es construï la séquia de la Vila recolzada en les restes preexistents del circ i altres construccions.

Considere que fou en aquest moment que començà a fraguar-se el canvi del nom Saguntum pel de Morvedre. Adonem-nos que coincideixen dos fenòmens: el plegament a la protecció antiga i l'emissió de les monedes d'or. Alguna relació han de tindre els dos fets. Per què la creixement de l'emissió de moneda d'or no tenia la finalitat de sufragar les despeses de fortificar o rehabilitar les muralles? El que està clar és que Saguntum mai no va estar abandonat i el que pense és que el nom *muris veteris*, murs vells, és tan genèric que no té cap sentit i menys encara descriptiu el que es produí. Cada dia és més evident, el nom Sag(untum) continuà en vigència en llatí alt medieval Segon, en català Segó, en francès Segonte... i en àrab Sâg.nt.¹⁵ El que s'esdevingué senzillament és que la població es reduí a la protecció (mor) antiga o vella (veter) que fou la zona urbana desenvolupada, si més no i com he explicat, entre el segle II aC i dC. De manera que la mor veter, perduda la capacitat administrativa romana i el concepte de ciutat fixat durant l'Imperi, produí amb el temps el nom propi Morvedre.

• .

